

Fehér Zoltán

„Ki kell, hogy sorsomat kiáltsam”

(Gondolatok a bátyai paraszti önéletrajzok szerkesztése közben)

Emlékezés írásban és szóban

1952-ben, a Rákosi-korszak „fénykorában” kerültem Bátyára. Abban az évben, amikor nagyon időszerűvé vált a súlyos történelmi tapasztalatokat sűrítő szólás, miszerint *kutya világ, szűk esztendő, de ránk szakadt mind a kettő*. Szóval ennek az évnek a szeptember elsején vitt el engem, az újonnan kinevezett tanárt, néhai igazgatóm későbbi házigazdámhoz, a gyermektelen Szarvas G. János tizenkét holdas gazdához. A két első világháborús frontharcos régi barátsággal köszöntötte egymást, majd az igazgató úr ezzel a kérdéssel kezdte a beszélgetést: *No, János, mikor zavarjuk már el ezeket a kommunistákat?* (A kérdésben kifejeződő – akkor életveszélyes – állásfoglalást csak később értettem meg, amikor értesültem róla, hogy tizenkilencben a pataji ellenforradalom idején ő is részt vett a vörös gátórség lefegyverzésében.)

Vagy négy esztendeig aztán János bácsiék adtak nekem szállást módos parasztházuk fűthetetlen *előszobájában*. Házigazdám ebben a földszűke faluban a maga tizenkét holdjával meg paprikakikészítői tevékenységével tekintélyes gazdának számított, az előljáróságban hosszú ideig a pénztárosi tisztséget is viselte, s csak sok ügyeskedéssel sikerült elérnie, hogy levegyék a kulákklistáról. Néprádiójuk híreit mindig figyelmesen hallgatta, *hogyan mit ugat*, sajátosan értelmezte őket, s legtöbbször cifra káromkodással nyugtázta. Amikor a *transzferálóknak* nevezett végrehajtókat egyik rokonának a padlását is leseperték, a *beadási kötelezettség szabotálása miatt*, fölháborodottan újságolta nekem, majd hozzátette: *Tudja, tanító úr, ezt mind írja ám valaki!*

Most érzem csak, mennyire pontosan fogalmazott ez a hat osztályt végzett parasztember akkor. Benne van ebben a mondatban a közkeletű, szinte vulgáris felfogás, hogy *az a történelem, ami írásban megmarad*. De az *írja ám valaki* azt is jelenti, amit Lúdas Matyi mondott a hatalmaskodó Döbröginek figyelmeztetésésként: *Azért csak rója fel a kapufélfára, hogy el ne felejtse: Háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi vissza*. Tudta János bácsi, hogy a falubelijeit meg osztályostársait ért sérelmekért egykor még valakiknek felelniük kell, tehát föl kell jegyezni ezeket a később *túlkapásoknak* nevezett bűnöket.

De vajon írta-e valaki? Suttogták, hogy a volt uradalmi ispán készít ilyen feljegyzéseket. Ki tudja ma már, készített-e? Nem volt tanácsos efféle emlékeztetőket rögzíteni és rejtegetni akkoriban. A rendszerváltozás után hiába vártuk, hogy legalább íróink asztalfiókjából kerüljenek elő az addig ott bújtatott írások. Az öncenzúra tökéletesen működött, s a szellem embere már képzeletben sem lehetett független.

A paraszti emlékezet azonban mindig megőrizte az eseményeket és a hozzájuk fűződő érzelmeket. A sokszori elmondás meg kerekre formálta azokat a népi elbeszélő stílus irratlan szabályai szerint.

Az első világháború csatatareit megjárt öregek életük végéig ki nem fogytak katonakalandjaikból. Nyilván töviről hegyire ismerték már egymás történeteit, mégis jó volt azokat egy-egy névnap vagy disznótor alkalmából újra meg újra fölleveníteni, átélni. Annál is inkább, mert a fiatalok mindig hálás hallgatói voltak nagyapáiknak. A népi történeti tudat sokkal inkább ezeken fejlődött, ezekből élt, s nem annyira az iskolai történelemtanításból.

1945 után a fogolytáborokból, az internálásból hazatérteket azonban direkt figyelmeztették arra, hogy amit átéltek, amit láttak, amit tudnak, azt felejtsek el. Ne merjenek róla beszélni. Még unszólásra sem merték aztán felfedni életük nagy titkát. A mindenütt ott lévő láthatatlan hatalom vasmarka a legoldottabb pillanatokban is a torkukra forrasztotta a szót. Sikeres lehetett-e a nemzetre parancsolt történeti amnézia?

Ha jól meggondoljuk, mégsem csak az igazságtétel vágya, az elfojtott szörnyű emlékek világgá kiáltásának elemi erejű megnyilvánulásai ezek az emlékezesek. Önéletrajzában mondta ki, írta le ugyan először egy paraszttasszony, hogy amikor férjét békekölcsonjegyzés-ügyben beidéztek a községházára, *a családra telepedett a félelem*. Nem lehet elfelejteni azt a paprikaültetés közben elhangzott mondatot sem, amit az egykori községgazda felesége véletlenül kottyantott ki, s az egyik áldozat testvére meghallott. Eszerint 1957 tavaszán a községháza vallatószojának használt helyiségéből *ő lavórszámra hordta ki a vért*. Kétségtelenül munkál ezekben az emlékezesekben az önigazolás igénye is. A társadalom atomizálódásával, a meghitt beszélgetések ritkulásával már az efféle történeteknek sincs hallgatósága, hát hogy volna a dolgos mindennapok küzdelmei széles sodrású kibeszéléseinek. Ezért is fogtak tollat, ezért mondták magnetofonba sokan eddig magukban hordott sorsukat. Ezt a belső késztetést talán legjobban Juhász Ferenc verse fejezi ki, amikor azt írja: *Ki kell, hogy sorsomat kiáltsam./ Mert belepusztulok a döbönt hallgatásba*

A Kemény Bertalan *Interpelláció az aprófalvak ügyében* című írásában (Polgári Szemle, 2005/1.) fölvetett gondolatok némelyike a nagyobb falvak problémáit is érinti. A szerző a javítás egyik lényeges akadályát valóságismeretünk hiányában látja. Az 1930-as évek falukutatói legfőképpen a szegényparaszságot, az agrárproletariátust vagy a cselédséget vizsgálták. Falvaink, különösen az elmúlt hatvan évben, olyan nagymértékű migrációnak voltak az elszenvedői, ami a hagyományok gyors feladásához is hozzájárult. Maga a néprajz is először *a viseletet, a szokásokat, majd a népdalkincset, az építkezést stb. kutatta, s viszonylag későn magát a paraszti közösséget, annak működését. A társadalomnéprajz az 50-es években tiltott területté vált*. Nem állt tehát elegendő ismeretanyag döntés-előkészítő munkájukhoz a vidékfejlesztéssel foglalkozó szakemberek rendelkezésére. Máig keveset tudunk *a földjéből megélt ún. középparasztságról, a nemesi hagyományokkal rendelkező falvak társadalmáról*. (...) *A „kulákság” úgy szűnt meg szemünk láttára, hogy vajmi keveset tudhatunk róluk*.

Friebeisz István 1847-ben megjelent, a köznép számára készített *Törvénytanító* című könyvecskéjében a földműves nép sorsának fokozatos javulását királyi rendeletekkel magyarázza a 18. századtól. Az azóta eltelt időben a társadalomtudományok legalább négy nagy sorsfordító eseményt tartanak számon a parasztság életében. Az 1848-as jobbagyfelszabadítás alapvetően jogi helyzetüket változtatta meg, de kiszolgáltatottá tette a föld nélküli zsellérséget. Az első világháború kimozdította a paraszti tömegeket szűk látóhatáruk mögül, az 1945-ös földosztás megszüntette a nagybirtokot, s növelte a nehezen élő kiscgazdaságok számát. A leggyökeresebb változást azonban a *mezőgazdaság szocialista átszervezése* hozta, ami tulajdonképpen a hagyományos értelemben vett paraszti osztály felszámolását jelentette az ipari társadalom céljai érdekében.

Az engem befogadó falu – egész életemet igénybe vevő – teljes néprajzi feltérképezése során elérkeztem Bátya társadalomnéprajzának vizsgálatához is. Paraszti életrajzokat, önéletrajzokat, igaz történeteket, életképeket gyűjtök, szerkesztek, elemzek. Évtizedekkel ezelőtt más célból lejegyzett adatokban veszek észre társadalomnéprajzi vonatkozásokat. Az ezeket rögzítő népi emlékezet, a *kollektív memória* ugyanis megőrizte bennük a sokáig megemlíteni sem szabad eseményeket. A későbbi történetírásnak hihetetlenül gazdag forrása lehet még ez a népi *oral history*. A munkát még a téveszervezés utáni időkben kezdtem, hiszen láttam, hogy a parasztság helyett kialakuló *mezőgazdasági népség* egész mentalitásában más lesz, mint a magántulajdonnal rendelkező, abból megélő, öntudatos agrárréteg. Amikor a szülők már azért küldték tömegével gyermekeiket középiskolába, hogy *fiam, akármilyen legyél, csak paraszt ne, mert a földdel a legnehezebb dolgozni*, már a fölülről sugallt felfogás, az önbecsülés elvesztésének a jele volt.

A szövegek ízeletgetése közben érzem, hogy a kor hangulata benne van egy csomó, ma már nem használatos szóban. Az első világháborús *svaromlénia*, *gránátciher*, *rókalyuk*, *káplár*, de akár a *béres*, *nagyaratás*, a két világháború közti *eskiüdt*, *levente*, *tizenegyed rész*, a második világháborús *szőnyegbombázás*, *hadtápterület*, *tábori csendőr*, a háború utáni *davaj*, *zabralás*, *agitálás*, *beadás*, *utcabizalmi*, *békekölcsön*, *munkaverseny*, *tanácselnök*, *párttitkár*, *brígdáveztő* stb. szavak jelentését igazából nem egy rövid szómagyarázattal lehet megadni, hanem csak szövegkörnyezetükből érthetik meg a mai fiatalok.

Anyagom egy része magnetofonfelvételeken alapul, hiszen a néphagyomány évszázadok óta legfőképpen szóbeli jellegű volt. Másik része viszont olyan kéziratos füzetekben került birtokomba, amelyeket idős falumbeliek készítettek, s bocsátottak rendelkezésemre. A népi írásbeliség fontosságára akkor figyeltem föl, amikor folklórgyűjtéseim során egyre-másra akadtam évszázados kéziratos imafüzetekre és olyan adatközlőkre, akik dalaikat, meséiket már nemcsak fejükben őrizték, hanem írásban is rögzítették. Volt olyan, aki a falu minden családjának ragadványnevét tartalmazó füzetet adott át nekem. (A bátyai népi írásbeliségről a Forrás 1994/12. számában *Urak dolga és passziója* című írásomban számoltam be.)

Szegény vagy gazdag a falu?

A két világháború közötti időkben a fűszerpaprika-konjunktúra bizonyos fokú jólétet teremtett Bátyán. A sok kézi munkát igénylő paprikafeldolgozás felszívta a föld nélküliek tömegét, s szorgalmas munkájukkal, belterjes gazdálkodásukkal, kereskedésükkel még a csekélyebb birtokkal rendelkező gazdák is nagyobb jövedelemre tehettek szert. Innen eredt, hogy lenézték a szorgalmas, de kevésbé élelmes (szintén rácul beszélő) dusnokiakat. A dusnokiak meg azzal csúfolták a bátyaiakat, hogy *semmijük sincs, csak pénzük*. Ma már látom, hogy a bátyai társadalomnak az a kategorizálása, amelyet én korábban a paprikakultúra helyi társadalmat strukturáló szerepe alapján végeztem, meglehetősen mechanikus, és amelyben szinte minden egyén egyszerre több kategóriába is besorolható volt. (A *bátyai nép kereskedése, különös tekintettel a paprikakereskedelemre*. Cumania 1990.) A termelők, kikészítők, kereskedők, a napszámosok, malmi munkások, molnárok, malmosok, értelmiségiek igazi helyét a falu hierarchiájában sokkal inkább vagyoni helyzetük határozta meg. Mégis furcsa ellentétet láthattunk a jómódjára büszke falu öntudata és a valóság között. Bátya szűk határában ugyanis az egy főre jutó földmennyiség mindössze 0,7 kh, a lakosság fele pedig nincstelen. Ezt az állapotot mindennél jobban reprezentálta az a gyakorlat, hogy a közhasználatban nem a telekkönyvben szokásos kataszteri, nem is a könnyen harmadolható 1200 négyzetméteres magyar, hanem a legkisebb, az 1000 négy-

szögöles kisholdat emlegették. Egy négy katasztrális holddal rendelkező gazda például bátran mondhatta, hogy több mint hat hold van a birtokában. (Csak rákérdezésre derülhetett ki, hogy kisholdakban számolt.)

A paraszti értékrend és mentalitás erőszakos megváltoztatása

A hagyományos paraszti értékrendet, például a törvénytiszteletet, mindenestül felrúgta a Rákosi-rendszer agrárpolitikája. A falu népének ugyanis azt kellett tapasztalnia, hogy a hatalom az általa hozott törvényeket sem tarja be. Kelemen Pál földdel is rendelkező asztalosmester fia, Imre, akit a föld szeretete meg nagyapja hatása a földműveléshez térített vissza, így emlékezett a beadásokkal kapcsolatos törvényességről:

Apám a reptéri asztalosműhelybe dolgozott, mi meg idehaza földdel. S mikor a beadás ideje volt, elfelejtettük bejelenteni a krumpliszedés kezdetit. Ez volt a nagy bűn.. A beadást bevittük, és ezt be is vallották az emberek, az átvevők. Arra akarták őket rászedni, hogy mondják, hogy a Kelemen kis krumplit hozott, aprót. Akkor ők azt mondták, hogy azt nem mondhatják, hogy aprót hozott, mikor szépet hozott. Teljesítette a beadást. Hát akkor másba nem tudtak belekötni, csak abba, hogy nem jelentötte be a krumpliszedés kezdetit. És akkor úgy nézett ki, hogy saját krumplinkat meg akartuk lopni. No, és akkor szeptember nyolcadikán főzte anyám a búcsúí ebédöt, meg hát jön az apám haza, meg meghívja egy-két barátját vacsorára. És akkor betoppant egyszer egy rendőr, kerékpáros rendőr puskával.

Jó napot kívánok.

Köszönünk neki vissza.

– Kelemenné, szödjé össze a ruháit, kis türiülködőt, ezt-azt tisztálkodási eszközöket, és bekísérem magát a bíróságra.

Az anyámat vitte, mer apám már állami ember volt és anyám dolgozott a földdel. Hát akkor már én is megrémültem. Befogtam a lovakat, és bevittem a bíróságra az anyámat. Megkérdeztem a rendőrt:

– Bátyám, csak nem akarják anyámat letartóztatni?

Azt mondta a rendőr, egy idősebb bácsi volt: Jóhiszemű ember volt, látszott róla. Azt mondta, hogy:

– Máris le volt tartóztatva, hogy én beléptem az udvarba.

Akkor erre a réműletre azt se tudtuk, hogy mit csinálunk.. befogtam a lovakat, anyámat bevittem a bíróságra, Kalocsára, a Járásbíróságra. Hát nem tartott a tárgyalás tíz percig. Elitéliék tizenegy hónapi börtönrre ezért.

Magam se tudtam, hogy mit csináljak. Belökték anyámat a cellába, aki még soha nem volt ilyen helyzetbe. Egyszerű parasztasszony volt. Hát persze sírni kezdett. Valaki azért megsúgta neki, hogy föllebbezzon. Azt se tudta, hogy mi az: föllebbezni.

És akkor hát föllebbezett szerencséjire még. No, utána kikötöttem a lovakat a bíróság előtt. Kozma Jani bácsitul kértem egy kerékpárt, kiementem a reptérre, megmondtam az apámnak, hogy mi történt. Ő a gyalukat a keziből azonna ki ejtötte, úgy megrémült, és kezdte szidni rendesen a kommunistákat. Ami belefért. Összejöttek akkor ott a munkaszolgálatos katonák, akik ott dolgoztak, olyan kuláckyerekek, meg politikailag megbízhatatlanok.

Harangozó László emléke is jellemző dokumentuma a szocialista törvényességnek.

Tudom, egyszer apám mérgeződött, hogy nekünk minden beadás, adó rendezve vót, de mégis jöttek egyszer, hogy:

– Maga még tartozik nyolcvan kiló búzával.

– Hozta ki édesapám nagy büszkén a beadási könyvet, rá volt írva egy nagy R betű, hogy rendezve. Egy nagy R betű az adóvőre is rá volt írva. Mondta édesapám, hogy:itt van, én rendeztem mindent.

De azt mondja:

A maga utcájába a V. Péter, az nem tudta teljesíteni a beadását, neki nyolcvan kiló búza tartozása van. Magának kell beadni.

Azt mondja apám:

Hát mért nekem:?

Azt mondja:

Hát maga az utcabizalmi. Hát ezért.

Azt mondja:

Hát én nem is tudok róla, hogy én utcabizalmi vagyok. Hát mióta vagyok én utcabizalmi?

Azt mondja:

Mostantól kezdve.

Ez így volt. Ez tényleg így volt.

Harangozó László (Lovász) épp a téészen tapasztalt igazságtalanságok miatt menekült el a téészből, s lett teherautó-sofőr.

Mert nagyon rossz tapasztalataim vótak fél év alatt is. Mert tavaszkor, mikor kezdtek a szántást, én már észrevettem, hogy a brigádvezető kevesebb teljesítményt ír, mint amennyit én teljesítettem. Aztán jártunk aratni, és amikor már vége lett az aratásnak, ezt is munkaegységre csináltuk – nem géppel, kézzel, kézi aratással. Mikor befejeztük az aratást, még a gépkocsivezetői tanfolyam tartott, akkor délig el szoktam menni hordóskodni, és elmentem a téészbe kévehányónak. A kévéket kellett a keresztekben földobálni a kocsisnak. De vittem mindig magammal egy füzetet, és írtam mindig, hogy melyik földterületen, melyik kocsisnak, hány kévét dobtam föl a kocsira. Volt úgy, hogy délig megszereztem magamnak két-három munkaegységet. Harminc vagy negyven csomó földobása vót egy munkaegység. Emlékszem rá, hogy volt olyan délelőtt, amikor földobtam százhusz csomót a kocsisoknak. Mikor vége lett a hordóskodásnak, találkoztam a főbrigádvezetővel. Mondtam neki:

Füilöp bácsi, magánál vannak ezek az összesített lapok. Szeretnék magával egyeztetni, mert én vittem ki magammal füzetet, mindent pontosan fölírtam.

Jó van, Laci – azt mondja –, vasárnap mék misére, utána hozzánk hozd el a füzetet. Nálam ott vannak a teljesítménylapok – azt mondja –, kihozom őket a téészirodából – azt mondja –, majd egyeztetünk.

Vasárnap reggel elmegyek hozzá mise után, hónom alatt a füzetem, és mondom:

Füilöp bácsi, itt van.

Azt mondja:

Laci, baj van.

Mi a baj?

A téész irodába ezek a teljesítménylapok elvesztek.

És ahogy akkor eltűntek, nem is lettek meg.

Azt hiszem, hogy nagyon kockázatos egy táj vagy egy falu népét sommásan minősíteni, még akkor is, ha ennek a népkarakterológiáktól a falukutató irodalomig nagy hagyományai vannak. Közismertek a *sírva vigadó magyar*, a *furfangos székely góbé* a szörnyűséges máig élő Göre Gábor-i karikatúra irodalmi típusai. A történeti faluszociográfiában használatos a *dunántúli polgár paraszt*, a *matyóföldi cifranyomorúság népe*, az ormánysági, a sárközi *önpusztító*, *egykezű* besorolások. Ortutay szolgalelkű *jobbágy parasztja* és *lázadó parasztja*, *gőgös*, *kizsákmányoló basaparasztja* éppúgy közismert kategóriák, mint Veres Péter racionális gondolkodású *ridegparasztja*. A harmincas években már Erdei Ferenc is észrevette, hogy a sárközi német falvak népének mentalitása mennyire más, mint a Duna-menti törzsökös magyar falvaké. Míg ezek belefáradtak kilátástalan küzdelmeikbe, önpusztítókká, kényelmesekké váltak, a svábok szívós igyekezettel törekszenek megnyerni a maguk számára a jövőt. A két „dalmát” faluról viszont azt mondja, hogy azok terme-

lési kultúrájukban és magatartásukban azonosultak a környékbeli magyarsággal. Dusnok, és főképpen Bátya népe persze nem teljes egészében délszláv eredetű. A török után beköltöző katolikus rákok ugyanis egy kontinuuus maradék magyar népességre telepedtek rá, a kultúrájukban, lelkiségükben megmutatkozó erős magyar hatások elsősorban ennek köszönhetőek. Henkey Gyula antropológiai mérései is megerősítik gyanúunkat, hisz ő azt mondja, hogy a dinaroid elemek aránya kisebb a vártnál, a honfoglaló magyarsággal kapcsolatba hozható típusok viszont a mintavétel populációjában 35%-ban mutathatók ki.

Valószínűleg ezzel magyarázható az a sajátos települési szerkezet is, amelyet kertes településnek, megosztottnak vagy két beltelkesnek is neveznek. Ennek lényege, hogy különválasztják a lakóhelyet és a munkahelyet. A családok a faluban laknak, jóságait, szerszámaikat pedig a falutól néhány kilométerre fekvő szállásokon tartják. A bányai folklór ugyan kettős gyökerű, van tisztán délszláv eredetű része, de rengeteg olyan ősi magyar elemet is őriz, amelyeket a környező színmagyar települések népe már rég elfelejtett. A hagyománynak ezt a felét bizonyára a beolvadt magyarság hagyatékának lehet inkább tekinteni, mintsem átvételnek. Elegendő itt most a magyar folklór legősibb hősmeséinek, táltos mondáinak, gyönyörű dunántúli pentaton dallamainak (néha rác szöveggel), bálványainkat idéző ember alakú kapufélfáinak helyi változataira utalnom.

A bányai nép összetartozás-tudatát, munka- és földszeretetét, kereskedői hajlamát, vállalkozó kedvét és mély vallásosságát csak színezi néhány család büszke rátartisága, sokszor önpusztító, tékozló mulatozó kedve, pompakedvelése, pereskedési hajlama. Az is igaz, hogy békében szeretett verekedni, háborúban meg jó katona volt. Az első világháborúban minden ötödik behívott hősi halált halt. *Jó harcértékük* miatt sorozták őket előszeretettel az elit alakulatnak számító huszárok, majd a folyamörök közé. Hogy ezen tulajdonságok mögött milyen mértékű az egyéni hajlam, s mennyi a táj magyar népének vagy régi nemesi földesurainak hatása, nehezen dönthető el. Ilyen negatív példákat ugyanis látott maga előtt. A Historia domus szerint az említett tulajdonságok miatt szegényedett el a község néhány nemes földesura még a 19. század elején.

A békebeli virtuskodásra álljon itt Markó József tanító története:

Tán még nagyapám idejében történt, hogy a bányai Kotori csárdában a búcsú napján vidám hangulat volt, amikor estefelé megjelent egy nyolc-tíz fős markos kalocsai legénybanda. Elkezdtek mulatozni, hangjuk túlszárnyalta a bányai legényeket. A mieink kezdtek már kellemetlenül érezni magukat, s ezt szövé is tették. Vitatkoztak. A lehangosabb kalocsai legény kivált a bandából és odalépett a mieinkhez. Fogta a hatalmas bicskáját, és teljes erővel belevágta a kocsmá asztalába. A kés pengéjéből alig látszott ki valami. Ezt kiáltotta:

– Aki legény, vegye ki! Én az öreg Bende fia vagyok!

A bányai legények megszeppentek. Volt azonban közöttük egy Rupa nevezetű, nagyapám szerint majdnem olyan széles volt, mint amilyen magas. Feltűrt inge alatt kötélvastagságú izmok feszültek. No, hát ez felpattant az asztal mellől, és odapenderült a kalocsai legény elé:

– Ha te vagy a Bende fia, én meg a veje vagyok!

Ezzel egy lendülettel kirántotta a bicskát és a sarokba dobta, mire elkezdődött a csihi-puhi.

Talán kevesen voltak a bányai legények, mert lassan hátrálni kényszerültek az ajtó felé. Szégyenszemre már majdnem kiszorították őket az ivóból. Talán a nagy zsivalyra ekkor egy újabb bányai legény jelent meg az ajtóban, és elhangzott a híres mondás, amit ma is emlegetnek:

– Udriga, ne bojsze! (Üsd, ne félj!)

Különösebb baj nem történt. Kölcsönösen betörték egymás fejét. A bátyaiak ugyanis pofozkodtak, nem öklöztek – mesélte a nagyapám. – Ezután elkapták a kalocsaiakat, és megszegényítésképpen összevagdosták a gatyamadzagjaikat, úgy kellett hazaszegénykezniük. Azóta is a kalocsaiakat madzagosoknak hívják. A csárdát pedig Gatyavesztő csárdának nevezték el. Így él az ma is a bátyaiak emlékezetében.

Az első világháborús volhíniai helytállásról meg Szabó József vallott:

Akkor aztán az ezredes úr telefonált be a Stellungba, hogy:

– Hát hogy állnak ott kint a svaromléniába?

Innét meg telefonált őrnagy Duránszky. Kapitány vót, de akkó már őrnagy lett. Azt mondta:

– Úgy állunk, mint katiba a gyerek. Keményen.

Na hát jó van. Melletünk vótak a csehek. Tartották a frontot. Hát nem múlt el egy óra, a csehek má megadták magukat, és a mi hátunk mögé az oroszok vonultak. Hiába! Lőni nem bírunk csak előre.

A második világháborús legendás Árpád-vonal-beli harcokról meg lássunk egy epizódot Kiss András golyószórós honvédtől.

– Hát akkor megyünk fölfelé a hegyen, négyezeralahány méter magas vót. Másnap, ha az ember belegondol, a rosseb egye meg, az egész orosz hadosztály tönkrement. Gyűttek fölfelé az oroszok is, mink meg fönt vótunk a hegyen. Csak kézigránátokat hajigáltunk, nem vót ott puskalövés, de ott életbe nem maradt tán egy orosz se. Mentiünk lefelé másnap, hát vót ötven, száz halott egy helőn, ahun elkezdtek vóna temetni őket. Ez úgy aratás táján vót. Kiadták, hogy mindenki a zsebkendőjét tőgye az orra alá, mer olyan bűdösség vót. Ott élőlény nem maradt meg.

Az összetartozás tudata a rokonsági kapcsolatoknak igen nagy mélységű számon tartásában nyilatkozik meg. Ennek alapján illik a rokonságot meghívni a lakodalomba. A testvérek, nagynénik és nagybácsik, unokatestvérek, nagyszülők, keresztszülők, komák, nászok, sógorok állandóan készek arra, hogy építkezéskor vagy paprikaültetéskor kölcsönösen segítsenek egymásnak. Ők azok, akik elsősorban pamodát visznek a gyermekágyas anyának, elmennek az idős rokon temetésére.

A faluközösségnek ez a családias meghittsége az ellentétjébe fordult, mihelyt bizonyos családok politikailag is támogatott hatalom birtokába jutottak. A téeszvezetőség tagjai ugyanis igyekeztek közeli és távoli rokonaikat minél közelebb húzni a húsos fazékhoz. Ezt az állapotot fejezte ki akkoriban – a talán szamizdatban is terjedő – úgynevezett *téeszmiatyánk*, amelyben, ha jól emlékszem, a rokonság tagjait emlegették az irodákban meg a brigádvezetők között.

Ilyen tapasztalatai voltak Harangozó Lászlónak is:

És akkor ilyen kudarcok tapasztalatai után mondom: Innen csak menekülni, mert itt csak a brigádvezetők meg a téeszfőnökök járnak jól, azok azt csinálnak az emberekkel, amit akarnak.

A munkavállalói igazolást megszerezve akkor búcsút tudtam mondani a téesznek. Ha még ideiglenesen is, de véglegesen lett belőle. Mert kerestek ugyan, de egyszer én késő ősszel, amikor Pesten dolgoztam, hazajöttem, akkor mondta a feleségem, hogy megkapta a téesz a gépkocsit, de másik illetőt tettek rá. Nem akarok nevet mondani, a téeszelnök-helyettesnek a fiát. Így aztán mikor két hét múlva újra hazajöttem, akkor megint mondja a feleségem, hogy már nem az van a gépkocsin, hanem a téeszelnök-helyettesnek az unokaöccse van rajta.

A magántulajdon szentségébe vetett hit megingását jelzi a téesz nevére kitalált korabeli szólásmondás, miszerint: *Piros Arany aranybánya, aki nem lop, majd megbánja*. A téeszbe bejáró tagok ugyanis, ha kivittek egy lovat jó szerszámokkal háztájijuk megművelésére, estére fakóhámmal hozták vissza.

A megváltozott helyzetbe mégis legjobb volt belenyugodni, s a jelszó az lett, hogy: *Ha má ránk kötötték a kolompot, akkor rázzuk*. A téeszek nagy állami támogatásokkal, ügyes agronómusokkal (*agromónusnak vagy tréfásan ugrómókusnak nevezte őket a nép*), ingyenes diák- és honvédségi munkával, gyors gépesítéssel mégiscsak egyre jobb eredményeket értek el. A tagság pedig, a szocialista táborban talán magyar sajátosságnak számító, háztájijukban csodákat művelt. Nagyságrendekkel kisebb területen aránytalanul nagyobb jövedelemre tett szert.

A földszerzés, a földhöz jutás földosztás, öröklés vagy vásárlás révén legtöbb emlékezésben szerepel. A pletyka szerint egy nagygazda mindig arra biztatta béreseit, hogy minden szántáskor legalább egy barázdát szántsanak el a szomszédától, mert pusztán ezáltal is holdakkal gyarapodik évenként a birtoka.

Már a 19. század második felében a több mint tíz esztendeig tartó úrbéri per is azzal a tanulsággal szolgált, hogy a falu közös erővel sem győzhet a társbirtokossággal, a nagybirtokkal szemben. A pereskedési kedv azonban a 20. században újból feltámadt, amikor az ügynevezett *parti birtokosokat* egy mérnök fölvilágosította arról, hogy a Duna sodra által földjeik növekednek, s a növekmény nem a szomszédos akadémiái nagybirtokot illeti. Az évekig elhúzódó pert végül meg is nyerték, de a perköltség többbe került, mint az új szerzemény értéke. Az igaztalan vagy annak tartott örökösödés, vagy az, hogy ki tartja el az öregeket, sok családot állított szembe egymással nemzedékeken át. A gyűlölködést egy-egy lakodalom alkalmával azonban föl lehetett függeszteni, illet elmenni a beszélő viszonyban sem lévő rokon gyermekének lagzijába, mert mint egy asszony magyarázta: *Most lakodalom van, most nem köll haragudni*. Olyan volt ez, mint a középkori *treuga Dei*.

A téesszervezők a parasztembereknek le kellett mondani arról a termelőeszközről, a földről, ami addig életük értelmét jelentette. Hogyan élték ezt át? Erről Hernerné Maros Anna írásából idézek:

Jött az újabb kálvária: az átszervezés.

1960. december elején megszállták falunkat az átszervezők, akik házról házra jártak. Először hízelgő szép szavakkal akarták rávenni a gazdákat, aztán meg fenyegető kijelentésekkel. Nem gondoltak arra, hogy a falusi nép szívét tépik ki azzal, ha aláíratják a belépési nyilatkozatot, amellyel azok lemondanak mindenről, amiért küszködtek, dolgoztak, fáradtak. Hogy lemondjanak a földről, amiben megterem az emberek mindennapi kenyere, az állat takarmánya.

1961. január vége felé járt az idő. Férjem természetesen nem tartózkodott otthon. Ő nagyon félt az agitátoroktól. Én viszont otthon voltam a szülőikkel, amikor kilencen szállták meg a házat. Apósom és anyósom ágyban fekvő betegek voltak. Szervi betegségben szenvedtek, de az állandó rettegés, az agitátorok terrorja még súlyosbította állapotukat. Egy csepeli fiatalember volt a főszereplő, akinek a szája szinte kipállott a sok pofázástól. A papa azonban könnyeibe fojtotta a válaszáat. Az agitátor ekkor méregbe gurult, és gorombán kezdett beszélni. Erre megszólaltam én is, és mondtam neki:

– Mutassa meg a rendeletet! Vagy éppen a Kelet nyomására kell maguknak a magyar népet a kolhozba hajtani? Mindenétől megfosztani? Maguk hazaárulók!

Akkor a két pesti strici fogták a papát, úgy, ahogy volt, ingbe-gatyába, kivitték az udvarra, hogy viszik a K. elvtárs elé, aki az átszervezés császára volt. Erre odaugrottam, és mondtam nagyon hangosan:

– Viszik vissza ezt az öregembert az ágyba! Olyan pofont adok, hogy a fejed hátraarcot csinál! Szégyelld magad, te szarházi! – de a kezem is pofonra állt.

Akkor visszavitték, engem meg behajtottak a tanácsházára. Azt mondták:

– Magának be kell menni a K. elé, mert maga hátráltatja az átszervezést.

– Azt hiszi, hogy félek a K.-tól? Ki az? Az Atyáuristen?

Mentem előttük, mint a katonatiszt. Azzal csúfoltam őket:

– Ennyi pribék kísérőm úgyse volt az életemben.

Mentünk a K. elé, s ott mondták neki:

– Ez a fiatalasszony hátráltatja az átszervezést.

Hátrafordultam, és feldúltan mondtam:

– Hazudik. És elmondtam, hogy pizsamában akarták idehozni a papát. Ezt megakadályoztam. De nem is hallgatok rájuk, az igaz.

Akkor mondta a tanácselnök:

– Ugye a papokra hallgatsz?

– Igen, hallgatok rájuk, de ők nem is törekszenek senki vagyónára, mint ti.

Letegeztem őket mérgemben. Akkor odaugrott egy magas férfi, és nagy büszkén mondta:

– En is papnak tanultam.

– És mért nem lett pap? – kérdeztem.

– Mert hiányzott a huszonnégy évi tanulás.

– Nem volt annyi ész?

– A papok mind gazemberek.

Az ujjammal rámutattam.

– Az a pap gazember, aki nem jár reverendában. Az pedig te vagy.

Erre sarkon fordult, és jól becsapta maga mögött az ajtót. Én meg mosolyogva, de ravaszul mondtam a K.-nak:

– Ugye milyen műveletlenül viselkedik ez a bukott pap?

Mikor látta K., hogy nem tud mit csinálni velem, akkor lehiggadtan mondta:

– Menjen haza fiatalasszony, és mondja meg a papájának, hogy írjon alá.

– Akkor fogja az ő nevét itt olvasni, ha én beszélem rá – feleltem.

Nem vártam míg hazaküldenek, megfordultam és eljöttem.

Megpróbáltuk akkor sokan, amit lehetett, de hát mégiscsak megtörtént, hogy a magyar népből bérest csináltak. A saját vagyónából részesművelő lett mindenki.

Többen beszámoltak róla, milyen ravaszágokkal próbálták némely munakeszközöket, hengerüket, kocsijukat megmenteni a közöstől, sikertelenül. A lovak azonban többet jelentettek, mint egyszerű munkaeszköz. A ló szinte társa volt a parasztembernek a munkában, akire büszke volt, akivel beszélgetni szokott, és akit természetesen óvott, gondozott. A ló is szerette gazdáját, ragaszkodott hozzá. Ha hosszabb időre igénybe vette a katonaság, gazdái otthon csaknem annyit emlegették, mint egy hadba vonult családtagot. Mesélik, hogy a harmincas években Jelencsity Gáspárék lovait is besorozták, bevonultatták. Néhány hét múlva egy gyakorlatozó honvéd fogatolt tüzérveteg vonult végig a falun. Hirtelen az egyik fogat bekanyarodott Jelencsityék kapuja elé szerkocsistul, ágyústul. A bakon ülő tüzér hiába ütötte-verte a lovakat, azok addig nem mozdultak onnan, amíg nyerítésükkel ki nem hívták gazdájukat. A lovat menthetetlenül be kellett adni. Apósom, míg tehette, háztáji földje megmunkálására mindig régi lovát, a Csillagot hozta ki. Csillag ilyenkor mindig *boldognak* látszott, mert bizony a közös istállóban *közös lónak* sokszor *túros* (sebes) *volt a háta*. Mondhatjuk *embertelenül*, nem állathoz méltó módon tartották őket. A lovaktól való megszabadítás hatásáról Harangozó László így emlékszik:

Hát én általában addig mindig olyan életvidám ember vótam. Soha nem jutott eszembe nekem, pedig vótak jó idők, rossz idők, hogy öngyilkos legyek. De mikor elvitték a lovakat, akkor én egy hétig olyan állapotba vótam, hogy mindig csak azt néztem, hogy hol tudnám magam fölhuízni. Fölakasztani. Ha nem jártam volna Bajára a tanfolyamra, ha nem vonja el a figyelmemet erről a tanulás, akkor talán meg is teszem.

Parasztok és mások

Vajon milyen volt a bátyiai viszonya azokhoz, akiknek nem volt közvetlen kapcsolatuk a földdel? A helyi iparosok, kereskedők legtöbbször szintén rendelkezett földdel, s ezt nemcsak bérbé adták, hanem maguk is dolgoztak rajta. Életmódjuk sem sokban különbözött a parasztoktól, legfeljebb *iparosos* ruházatuk, összetartozás-tudatuk (külön

kocsmájuk volt, báljaik voltak) választotta el őket a falu népétől. Értelmiségi – egy-két pap, tanító – a huszadik század közepéig alig került ki soraikból. Rájuk büszkék voltak. Megadták nekik a tiszteletet. Egy parasztlányt, ha tanítónó lett, már korábbi barátói is magázni kezdték, idős szomszédai kisasszonyozták, keziticsókolozták. Nem keresték velük a kapcsolatot, távolságtartók voltak velük szemben. A Hegedűs család azért járatta polgáriba, később budapesti kereskedelmi iskolába fiát, hogy belőle igazi paprika-nagykereskedőt neveljenek. Ő azonban, bár jó tanuló volt, nem vállalta ezt a számára idegen életformát, abbahagyta tanulmányait, és hazajött gazdálkodni. Harangozó László emlékezésében elmondja, hogy húszholdas édesapját, aki községi esküdt volt, azért szerette a nép, mert mindig *az urak ellen volt*. Fel volt háborodva, amikor a képviselő-testület az uradalmi intéző javaslatára megszavazta, hogy a Jurcsek-féle beadás idején, a háború alatt, épp a legszegényebb ember marháját vitték el, nem az Akadémia jószágát. Módosabb családok azonban a maguk rangjának elismerését látták abban, ha ellátogat hozzájuk például az iskolaigazgató. Valójában azonban lenéztek a függő sorban élő, kis-péNZű *intelligenciát*.

A zsidóüldözések idején aztán a Rákosi-korszak *osztályidegeneket* kitelepítő intézkedései során épp a jómódú parasztság mutatott legtöbb megértést az üldözöttek iránt. Bújtatta, befogadta őket. Ők aztán a történelem kerekének fordulása után sokféle módon segítettek vissza jötevéiket.

A paraszti élettől menekülő, továbbtanuló fiatalok láttán az 1950-es években kétségbe-esve mondták: *Mindenki tanul. Ki fog dolgozni? A falu szemében a kapa a paraszt, az aktatáska az élösködő hivatalnok jelképe lett. Fogalomná vált az aktatászás*. Egy középparaszt, amikor megkérdeztem, miért nem akarja fiát továbbtaníttatni, azt válaszolta: *Nem akarom, hogy a fiam ingyenélő, aktatászás ficsúr legyen*.

Az egyházi emberekkel – pappal, apácával, kántorral – szemben azonban a szivélyesség és a teljes alázat nyilvánult meg. Még kisebb-nagyobb hibáikat is elnézik. Ritkán fordult elő velük szemben ellenséges megnyilatkozás. A reformkorban a nagy műveltségű Koross plébánost például azért nem szerették, mert nem vette figyelembe a népi vallásosság szokásait, túl logikusak, nem példabeszédekkel megtűzdeltek voltak prédikációi.

A módos gazda

Néhai apósom kitűnő jellemzése alapján hadd mutassam be azt a 20. század elején élt szállási *jógazdát*, akinek természetében ott volt az említett negatív vonások némelyike.

Végh Miklós apja igen jó gazda volt 1910 körül. Abban az időben még leginkább szalmával fűtöttek, de ő szárízékért elcserélte a szomszédok szalmáját, s a szalmát a jószágok alá alomnak terítette. Mivel lovai, tehenei mellett három disznót is hizlalt, volt is rengeteg trágyája, s a trágya nem hazudik. Ahun a trágya, ott az Isten. Ha valakinek melegágyhoz hozott egy kocsí homokot: Gyere el egy nap kapálni érte – mondta neki. Bérbe is vett földeket Vigyázótól.

Mikor eladta az egyik disznót, persze akkoriban nem kilóra, hanem becslésre árulták, nagyon berúgott az áldomás alkalmával. Hazajövet a kocsirúddal benyomta a konyhaajtót. A felesége sírt-rítt, kiabált. Ne törődj vele, csak keríts mestert, aki megcsinálja. Hát ráment a disznó ára.

Ha kijött szántani, s úgy találta, nehéz a munka, abbahagyta a szántást, beült a csárdába, s egész nap csendesen mulatott, de mindig csak két deci bort kért egyszerre. Mindig tizennégy éves gyerekeket fogadott meg cselédnek, akik a háza körül dolgoztak.

A pereskedési hajlam illusztrálására álljon itt a Harangozó László által elmondott eset. Harangozó Márton akkor egy majort bérelt egy kalocsai pusztán.

Amikor édesapámék Kisnánán laktak, a társbérlője, Takács József azt mondta a bérösnek, hogy éjszaka hajtsa rá a kukoricára a disznókat. Ezt meg is tette, s azok letaposták a kukoricát. Apám meg nem tudta, mi okozta a kárt. Mivel azonban Takács József egyszer nem tudta kifizetni a bérest, a béres bosszúból elmondta apámnak, hogy ő miért hajtotta rá a kukoricaföldre a kondát. Ezért a következő alkalommal a katolikus körben, mikor sokan voltak, apám vótársa, Perity Antal lehuncutgazemberezte Takács Józsefet. Az meg bepörölte becsületsértésért.

Mikor eljött a tárgyalás ideje, a bíró felszólította név szerint, hogy Perity Antal, álljon föl. Mikor ezt hallotta, mivel régi huszár volt, fölpattant és harsányan így jelentkezett:

– Igenis, én vagyok!

A bíró úr úgy folytatta, hogy:

– Maga ekkor és ekkor, itt és itt azt mondta ennek az illetőnek, hogy huncut gazember.

Erre a Perity Antal azt mondta, hogy:

– Hát nem az?

A bíró fölmérgesedett:

– Maga vegye tudomásul, bácsi, hogy ezt nem szabad mondani senkinek, ha még egyszer mondja, akkor megbüntetem magát húsz pengőre.

Az Antal bácsi benyúlt a zsebébe, kitett a bíró asztalára húsz pengőt, és azt mondta, hogy:

– Bíró úr, itt a húsz pengő, de az illető akkor is huncut gazember.

Erre a bíró még egyszer figyelmeztette, hogy:

– Vegye tudomásul, hogy ezt nem szabad mondani, mert ha még egyszer mondja, lecsukatom a börtönbe.

Erre a vádlott azt mondta, hogy:

– Bíró úr, melyik ajtón kell bemenni a börtönbe, bemegyek, de Takács József akkor is huncut gazember.

A tehetősebb gazdák, akiknek legtöbbször később kuláknak nyilvánították, szigorú erkölcsi elveket vallottak. Szentenciaszerű mondásaikat, bölcsességük bizonyítékaként, az utódok máig idézik. Miért nem engedte például jó eszű fiát a Hegedűs nagypapa továbbtanulni, a földbirtokos meg a plébános kérése ellenére sem? Na, és ha kitanítottánám a fiamat, mi lehetne egy ilyen parasztgyerekből? Pap vagy szegény tanító. A kiskunokat, akikhez káposztával jártak kereskedni, így jellemezte: Ezek a kunok milyen gazdag emberek. Tíz-húsz aranykoronással fizetnek, nem is alkudoznak. Fiát így engedte el az első világháborúba: Emberre ne lőjj, mert azt is anya szülte, és Isten gyermeke. A szórakozásról ez volt a véleménye: Bálba menni nem jó dolog. Az vagy szeretőt, vagy náthát hoz a házhoz, amiből egyik se jó. Hét gyermeke volt, a gyermekáldásról ezt mondta: Isten áldása a jó gyerek, és az a legnagyobb vagyon is. Kislánya halálába felesége ezzel nyugodott bele: Isten adta, Isten elvette, legyen meg az ő szent akarata. A gazda faluhoz való viszonyáról is szinte keresztényszocialistának nevezhető véleménye volt: Ha majd egyszer megnősülsz, úgy vess, úgy arass, hogy legyen a családodnak, és jusson a szegényeknek is. A feleséged pedig úgy süssön kenyeret, hogy mindig jusson a kéregetőknek. 1945-ben ezzel utasította vissza a neki is följánlott nagybirtokból való parcellát: ...se házát, se mezejét, se másféle jószágát ne kívánjad! Amikor fia még szovjet hadifogságban volt, ahonnan soha nem tért vissza, férjhez adták egyik lányukat, s nagy lakodalmat rendeztek számára. Ezt persze sokan szóvá tették a faluban. Az anya így reagált a közvéleményre: Most a lányunknak lesz a nagy napja, és vigadjon mindenki. Mi pedig ott sírunk, ahol senki se lát.

Az előbbi család történetét az özvegy tézeselnök-feleség írta meg. Történeti előképe van annak a mondatnak, amit előadása közben édesanyja szájába ad. Egyúttal jól kifejezi a polgárosodás mellett is paraszti hagyományokat őrző módos gazdacsalád büszke öntudatát. A családtörténet írójának apja, Hegedűs P. József ugyanis a maga 12 holdjával és paprika-nagykereskedői tevékenységével igen jómódúnak számított a faluban. Anyja

egy elszegényedett árva abonyi nemes kisasszony, Bogáthy Franciska, akit gyámja, a falu földbirtokosa adott hozzá egy tehetősz gazdához. Vallásos nevelése miatt már gyerekkorában így emlegették: *Az a Jóska, aki a nagy könyvet viszi a misére.* Önálló korában lakásáról már a harmincas években telefonon tudta intézni vásárlásainak, eladásainak egy részét. Ez ügyben rengeteget utazott, sokszor megfordult külföldön is. Üzleti forgalmát maga regisztrálta. Sokféle, jobb- és baloldali újságot járatott. Eljutottak hozzá Szabó Dezső *Lúdas Matyi Füzetei* és a népi írók könyvei közül is egynéhány. Közéletiségét bizonyítja, hogy községi esküdt és egyházközségi képviselő-testületi tag, rendkívül *törvénytisztelő* volt. Az iskolák államosítása elleni felszólalása miatt bírósági ítélet nélkül internálták. Mélyen vallásos ember, napi templomba jár, így neveli gyermekeit is. Családjával együtt részt vesz az Eucharisztikus Kongresszus budapesti rendezvényein, de Észak-Erdély visszatérte után feleségével ellátogat oda, hogy megmutassa neki egykori harcainak színterét. Korteskedett egy kormánypárti képviselő mellett. A paprikamonopólium körül kirobbant politikai harcoknak is egyik vezéregyénisége, s a Magyar Fűszerpaprika-nagykereskedők Szövetkezetének is egyik vezetője. Amikor a minisztériumban egy küldöttség élén a bátyai paprikások panasztát adta elő, a miniszter megkérdezte tőle: *Melyik zsidó ügyvéd tanította ki magát erre?* Mindemellett hét gyermeke közül ötöt fölnevelt. Módos házának formája épp úgy őrizte a paraszti hagyományokat, mint ahogyan csizmás, kucsmás öltözete is szinte hivalkodóan árulkodott gazdamivoltáról. Fiának is azt mondta: *A káposzta árából veszünk neked az András napi vásáron egy télikapátot. De nem akármilyet. Szép fehér báránybunda béléssel, perzsián gallérral, és hozzá kucsmát is, hogy a lányok megforduljanak utána.* A mély, jelképes értelmet őrző szertartások a magyar társadalom két szélső osztályában, az arisztokratáknál és a módos parasztságnál maradtak meg legtovább. Amikor Hegedűs P. József 1919-ben megnősült, az ősi rituálé szerint jártak el. *Édesanyám az akkori szokás szerint menyecskének ment. Az anyós úgy várta menyét, hogy az asztalra egy szép háziszóttos szalvétát tett, arra szép piros almát, és abba annyi ezüstpénzt, amennyi csak belefért. Jelképiül, hogy szeretik a menyecskét.* A konzervatív formaságokhoz való ragaszkodás ellenére gazdálkodásában egész sor újítást kezdeményezett. Gazdálkodásának kezdetén kicserélte lovait jobbakra. A szép járású jó ló rangot jelentett gazdájának. *Abban az időben ugyanis a falu versengett, kinek vannak a legszebb lovai.* Megragadta az alkalmat akkor is, amikor a fölbirtokos Újváry árulta földjét, minden megtakarított pénzéért birtokát gyarapította. Szerepe volt a csípősségmentes fűszerpaprika kikísérletezésében, a majoránna és a gyógynövénytermesztés népszerűsítésében. Míg a falu népe elsősorban az önellátásra törekedett, ő csekély birtokán szinte teljes egészében az árutermelésre állt át. Egyszer a falu megrökönyödésére háromezer öl káposztát ültetett, majd a termést nem a helyi zsidó kereskedőnek adta el, hanem jóval drágábbért Kiskőrösön és Solton értékesítette. *Volt olyan – írja lánya –, hogy a Merkler-malomban tizennyolc pár kő csak az ő paprikáját örölte. (A malom a világ legnagyobb paprikamalma volt. Zsidó volt a tulajdonosa, aki nagyon szerette édesapját.)* Amikor egy négyszögölnyi búzát sem vetett, legény fiát a lányok azzal kezdték bosszantani, hogy nem lesz a családnak kenyere. Erre mondta aztán az anya azt a provokatív mondatot, ami egy francia királynénak az életébe került. *Mondd meg nekik, ha nem eszünk kenyeret, majd eszünk kalácsot.*

Hasonlóképpen jómódú család volt Bátyán az egyik Lovász ragadványnevű Harangozó familia. Érdekes, hogy ősüket még a 19. században gróf Vigyázó Ferenc sárisápi birtokáról azért költöztette bátyai birtokára, mert itt is versenylő-tenyészetet akart létesíteni, s a Harangozó ős lett volna a lovásza. A terv, úgy látszik, dugába dőlt, de a Harangozók itt maradtak, s családjukban éppen úgy, mint Hegedűséknél, kedveltebb volt a magyar szó a rácnál. Harangozó László magnetofonba mondta családjá történetét. A nagypapa a 20. század elején még negyven kisholdon gazdálkodott. (Körülbelül egy jobbágytelken.)

Négy gyermekére tíz-tíz holdat hagyott. Amikor Márton fia megnősült, felesége is ugyanennyit hozott a házhoz. Mivel Márton volt a legkisebb fiú, ő tartotta el szüleit, ami azt jelentette 1941-ig, hogy együtt laktak, együtt gazdálkodtak. A gazdaság jövedelme fölött azonban az öreg gazda rendelkezett. Így történhetett meg, hogy a felnőtt, szintén már négygyermekes Márton vasárnaponként, ha el akart menni a katolikus körbe kártyázni, vagy egy pohár sört meginni, apja elé kellett állnia, hogy ötven fillért vagy egy pengőt kérjen tőle szórakozásra. Szintén érvényesült ez a nagycsaládi függőség a női ágon, a gyermeknevelésben. Ha a családtörténet elmondója, Harangozó Laci, kicsiny korában zsíros kenyeret szeretett volna kapni, anyja az ajtóba állította őrszemként. Ha nagyanyja megjelent, köhögni kellett, ezzel jelezve a veszélyt. Addig édesanyja a kamrában megkente a kenyeret gyermekeinek, majd zsíros felükkel lefelé fordította, s a zsírtalan felét szórta meg sóval-paprikával. Ha ugyanis így látta a szigorú nagymama, csak annyit mondott: *Aki éhes, annak a sós-paprikás kenyér is ízlik.* Ha a Hegedűs családnak telefonja volt a harmincas években, Harangozóéknak meg nagy antennás detektoros rádiójuk. Hegedűs Márton folyton úgy érezte, hogy a bátyai malmokban kitűnő paprikáját elcserélik, ezért vidékre vitte termékét örletni. A háború alatt meg az itt eddig ismeretlen pritaminpaprikát kezdte el termelni, s jobban keresett vele, mint a fűszerpaprikával. Béreseivel úgy bánt, mint családtagjaival.

A vallásos falu

A bátyai ember ugyanúgy, mint a magyar parasztság túlnyomó többsége, a 20. században még mélyen vallásos volt. A templom minden misén, litánián zsúfolásig megtelt. Zengett az ének a körmeneteken. Hosszú ideig minden újholdvasárnap is körmenetet tartottak. Kinézték maguk közül azt, aki nem járt templomba. Papjukat, kántorukat, az itt működő apácákat szinte tejből-vajból fűrésztötték. Egy-egy vasárnap némelyiküket annyi helyre hívták meg vendégségbe, hogy nehéz volt eldöntenie, kit ne sértsen meg visszautasításával. Az érseki látogatáskor, elsőáldozáskor, bérmláláskor hatalmas vendéglátásokat rendeztek. Ha bátyai papot szenteltek, megajándékozására a falu százezreket gyűjtött össze még a legutóbbi években is. A templom, a zárda és a kálvária takarítását, az úrnapi sátrak felállítását mindig annyian végezték, hogy gyorsan elkészültek vele. Jómódú emberek mindig állítottak útmenti keresztet, templomi szobrokat vagy mozaikablakokat. A szentségekkel mindenki élt, a vásár- és ünnepnapokat megtartották. Megtartották még azokat az ünnepeket is, amelyeket az egyház hivatalosan törölt a kötelezőek közül. Ilyenek voltak a József-nap, vagy néhány Mária-ünnep. A böjtöt nagyon szigorúan vették, zsírosat sem fogyasztottak. Húshagyó kedden kilúgozták az edényeiket. A pénteki hústilalom mellett számosan más napokat is felajánlottak, s rendszeresen böjtöltek ilyenkor. Sokan jártak gyalog búcsúba Kalocsára, Hajósra, Sükösdre, Máriagyúdra. Gyönyörű középkori apokrif imádságokat ismertek, ezeket gyakran leírva a többi régi imádságok és énekek között imakönyvükben őrizték. Egy ilyen imádság felvételekor magam is tanúja voltam, amikor az imádkozó középkorú asszony annyira átélte Krisztus szenvedéseit, hogy ima közben sírva fakadt. Minden házban (sokszor ház homlokzatán) volt Mária-szobor. A szoba szent sarkában a gyűdi gyertyák és a szenteltvíz-tartó mellett őrizték. A népi összetartozást fejezte ki, hogy minden temetésen rengetegen voltak. S a temetőt egyébként is rendben tartották, év közben, különösen ünnepnapok idején, gyakran kijártak hozzátartozóik sírjaihoz. Házaikat, sírjaikat beszenteltették. A népi vallásosságnak szép példája volt az adventi szentcsalád-járás, a kilencedimádkozás, a titokcsere, a karácsony esti ablak alatti éneklés, az újholdvasárnap különös tisztelete.

A bátyai ember egynek érezte magát a világmindenséggel. A vallásos és a profán nem vált el gyakorlatában egymástól. Hasonlóképpen egy volt számára a termelés és a kultúra. Számára a kenyér Krisztus testét jelentette, amit keresztvetéssel szelt meg, s ha leesett, föl kellett venni és megcsókolni. A szántóvető a határban, ha meghallotta a déli harangszót, megállott a munkában és keresztet vetett. Keresztvetéssel, fohászzkodással kezdtek az aratást is. A megpillantott első kereszt búza előtt illett letérdelni, s azt megköszönni azt Istennek. Jól működött az egyházi szervezésű legény- és leányegylet, az olvasókör. Az 1929-ben épült emeletes Klebelsberg-iskola hivatalosan állami volt, de apácák is tanítottak benne. Korábban a tanítás mindennap misehallgatással kezdődött. A gyerekeket is vallásosan nevelték, imádkoztatták, számonkérték rajtuk a templomba járást. A gyerekeknek az utcán *dicsértessé*kkal kellett köszönteni a felnőtteket. Szigorúan büntették őket misemulasztás vagy illetlen beszédjük miatt. A Rákosi- és a Kádár-korszakban Bátyán volt a járásban mindig a legmagasabb a hittanra beíratott gyerekek száma. A járási pártbizottságnak tudomásul kellett vennie, hogy a bátyai párttagok inkább kilépnek a pártból, ha nem engedik nekik a templomba járást, gyerekeik megkeresztelését. Azt is le kellett nyelniük később, hogy Bátyán a körmeneteken a tészelnök viszi a lobogót. Bár a hatalom a tanítókat kényszerítette a hittan-beíratás elleni agitációra, a rendszer által sokat kárhozottat úgynevezett *kettős nevelés* általánosnak volt mondható. (A tanító, aki maga is megkereszteltette gyermekeit, hittanra járatta őket, vállalta ezért a felettesei felelősségre vonását, sőt esetleges elbocsátását. Majd őt is arra kényszerítették, hogy agitáljon a hittan-beíratkozás ellen.) Mindez, kétségtelenül, szinte tudathasadásos állapotot hozott létre az egész társadalomban, hiszen mást kellett mondani az iskolában vagy a tanácsházán, mint odahaza, maguk között.

A vallásos életszemlélet, a hitért való kiállás momentuma sokszor szerepel az emlékezésekben. Benczéné két kistestvérének halálát istenverésnek tartja. Az egyre gyarapodó Hegedűs P. József *már saját magának, a maga okosságának és ügyességének vélte. Már egy kicsit kezdett elfeledkezni az Istenről. Néha-néha már a vasárnapi istentisztelet is elmaradt. Amikor aztán 1928-ban kitört a tifuszcikória, megbetegedett Ilonka és József, és a két gyerek két hét alatt meghalt. (...) Ez történt szüleim nagy bánatára, hogy felébredjenek, és visszatérjenek Istenhez. Akkor megfogadták, hogy a vasárnapi szentmise soha többé nem marad el. A kereskedésben vásár- és ünnepnap soha nem csináltak üzletet. (...) Meg is tartották egész halálukig.* 1948-ban, amikor Hegedűs P. Józsefet mint kulákot már figyelik, csak nagy ravaszkodások árán tud feleségével kocsin kiszökni a faluból, hogy részt vehessen a Mindszenty hercegprímás által szervezett bajai Mária-napokon. A már többször idézett Hegedűs P. Józsefet módos apja így tanította: *Te pedig soha ne bántsd a másét, de a magadéra vigyázz! Így kedves leszel Isten és az emberek előtt.*

Egy úgynevezett középparaszt család tagja, Hernerné Maros Annának is fájó emlékei vannak az agresszív ateista vezetőkről. Lássunk erre két példát:

1948 még csak elmúlt, a kommunisták még nem mutatták ki a foguk fehérjét, de negyvenkilencben rácsaptak az egyházakra. Szétszórták a szerzetesrendeket. Szívettépő érzések marcangolták a lelkemet, amikor láttam, hogy akik szépre, jóra tanítottak, most joguktól megfosztva mehettek el a faluból.. Fájó szívvel néztem utánuk. Én nem féltem. Erős idegzzettel áldott meg a Jóisten, de őket féltettük, mikor elvitték őket.

Egyszer, amikor B. Antal volt a tanácselnök, megtámadott, hogy ne beszélgessek az apácával, mert deportálni fogják a nővért. Gúnyosan ránevetttem, s ez volt a válaszom:

– Magának nincs a jelenlegi pártban helye. Ha deportáltatja a nővért, akkor fasiszta módra cselekszik, mert azok deportálták a zsidókat.

Erre mérgesen rám nézett és otthagzott.

A másik eset ugyancsak az ő tollából az iskolában történt.

Fiam 1956-ban kezdett iskolába járni. Nagyon jó gyermek volt, és nagyon jó tanuló, kitűnő. Szegény megboldogult H. B.-né igazgatónőnek azonban nem tetszett, hogy fiam hittanos volt, hogy vallásosan neveltem. Az igazgatónő emiatt mindig kereste a kákán a csomót. Minden hit-tan-beiratkozáskor megpróbálkozott meggyőzni, hogy ne írassam be, mert ő már tisztában van a hitoktatással. A válaszem erre:

– Igazgatónő, maga zárdai kislány volt, magának ha tetszett, ha nem, imádkoznia kellett. Az én fiamnak is imádkoznia kell, hogy szép jövője legyen. És én megmutatom magának, hogy vallásos, becsületes magyar embert nevelek a fiamból. És vegye tudomásul, az iskolán kívül oda fog menni, ahova én akarom, és ahova neki tetszik.

1962. nagybőjt harmadik péntekén harminchat édesanya volt behívotva az iskolába. Mivel mindannyian nagyon vallásosak voltunk, senki nem ment hat órára, hanem először a hat óraker meg tartott szentkereszt úti ájtatosságra. Emiatt épp egy óra késéssel, hét órára értünk az iskolába. Az igazgatónő, talán a méregtől, nem is látott bennünket. Haragosan mondta:

– Hat órára hívtam magukat.

Mosolygós volt a válasza:

– Kérem, kedves igazgatónő, hat órára nem lehet egyszerre két helyre odaérni. Először voltunk keresztúti ájtatosságon, most meg látja, ide is megérkeztünk. Add meg az Istennek, ami az Istené, a császárnak, ami a császáré.

– Nézzék, kedves mamák, mi már nem úgy nevelünk az iskolában, hogy az embert az Isten teremtette, hanem azt tanítjuk, hogy az ember az állatvilágból származik.

Erre feleltem, és mondtam neki:

– Ha az igazgatónő az állatvilágból származik, az minket nem érdekel, de minket az Isten a saját képére és hasonlatosságára teremtett.

Halotti csend lett, míg végre folytatni tudta. Akkor kezdett rátérni az értekezlet témájára, mégpedig arra, hogy segítsünk neki, hogy a Kálváriaút az iskola mellől áttelepítsék. Ő ugyanis nem tűri ott, mert mikor kinéz a folyosón, a három kereszt éppen szemben van neki. Tőlünk kér segítséget.

Én erről az ügyről már tudtam, mert az édesapám egyházközségi testületi tag volt, és Morvay prépost kanonok úr már tájékoztatta őket, hogy veszélyben van a Kálváriaánk. Nem tudja, hogy sikerül-e az igazgatónőnek elvitetni onnan. Hát ez a felvetés nekem éppen jókor jött. Felálltam, s szinte könnyek közt így szóltam.

– Igazgatónő, csak arra kérem, hogy egy kicsi pillantást vessen a három keresztre, és utána mint a bal lator, forduljon el a szenvedő Krisztustól. Ő nem kéri, hogy az is nézze, aki haragszik rá. Ő azokat is szereti, és azoknak is megbocsát. Maga is nyugodtan forduljon el tőle.

Erre mindenki felkelt a padokból, és azt kiabálták az édesanyák:

– Minket ilyen értekezletre többet ne hívjon, mert úgysem fogunk eljönni.

Én utolsónak maradtam, s csak annyit mondtam neki:

– Ha a fiainak ebből baja, hátránya származik, a Művelődésügyi Minisztériumban találkozzunk.

No, többet nem is volt Szülők Akadémiája, de a fiainak sem volt semmiféle hátránya.

Paraszti írásbeliség és tipikus elemei

Bátya társadalmának különös figurája volt a hatvanas évekig Fekete Ferenc, az ősi és módos bátyai família utolsó sarja. Ő mint jó eszű parasztyerek, már a harmincas években polgárit végzett, ám még legénykorában agyvérzés következtében fél oldalára megbénult, munkaképtelenné vált, s rokonai tartották el. Nyilván nyomorúságos sorsának kompenzálására verseket kezdett írni. Hozzá hasonló fűzapoétája talán minden falunak akadt az

analfabétizmus felszámolása után. Tömörkény már a 19. századból Szeged környékéről, Illyés meg a két világháború közti dunántúli puszták uradalmi cselédeinek világából tudósít ilyen csodabogarokról. Fekete Ferencet azonban nem hírversírói, afféle históriás hajlammal áldotta meg a sors, hanem *lírai alkattal*. Érzelmes költeményeit úton-útfélen, boltban, kocsmában szívesen szavalta éneklő hangon deklamálva alkalmi hallgatóságának. Elismerés utáni vágya hajtotta arra, hogy alkalmi verseket költjön a szocialista ünnepekre, öregek napjára, a kultúrotthon avatására. Kalligrafált betűkkel írott versesfüzetét az akkori tanácselnöknek is átadta, tisztelete jeléül, s némi anyagi hálát remélve érte. Hozzánk is sokszor ellátogatott vasárnap délutánonként, s én hiába próbáltam rábeszélni arra, hogy gyermekkori élményeit, a bátyai világot szedje versbe, ne pedig magyarnótás, szentimentális közhelyeket verseljen meg. Verscímei magukért beszélnek: *Egy árva rózsaszálat, Pünkösdi rózsza, Mint fehér liliom, Hullócsillag, Ha meghalok* stb. A való világ egyetlen versezetében tükröződik halványan. Ebben az ötvenes évek közutálatnak örvendő figuráját írta meg a *Végrehajtó* című életképében, ám ez is – a konfliktust elkerülendő – szinte idillivé sikeredett. Talán az én biztatásom mégis közrejátszott abban, hogy említett füzetének második részében lejegyzett egy sor – apjától vagy más idősebb emberektől hallott – vallásos verset, tündérmesét, hazugmesét, anekdotát.

A múltban és a jelenben keletkezett paraszti írásbeliség dokumentumai egyre fontosabb forrásai a mai néprajzi kutatásnak. Özvegy Vida Miklósné Farkas Margit a rendszerváltás utáni években országgyűlési képviselővé vált unokájának biztatására, hetvenegynéhány esztendőskorában vetette papírra élete történetét, s juttatta el hozzám. (Aztán országos pályázaton is díjat nyert.) Ennek az egyszerű parasztasszonynak ez a tette azért is jelentős, mert gyerekkorában alig tudott még magyarul (szerb hadifogoly nevelőapja volt), iskolába se sokat járt. Csak a háború után, amikor kisfia kezdett iskolába járni, szinte vele együtt sajátította el az írás-olvasást. Önéletrajzából egy teljesen árva teremtménynek a sorsa bontakozik ki, aki a szegénység minden szenvedését átélte az 1920-as évektől. Ma, amikor használati tárgyak sokasága vesz bennünket körül, alig tudjuk elképzelni, hogy a 30-as években férjhez menő Farkas Margit néhány ruhaneműn, edényen kívül mindössze egy ágyat, egy asztalt, egy széket meg egy jancsikályhát vitt a házasságába, albérleti lakásukba.

Margit néni, kérésemre, még egy szinte ugyanilyen terjedelmű füzetet írt tele az általa nagyon jól ismert bátyai élet jelenségeiről, pl. a családi életről, a határról, a jeles napok szokásairól, munkákról. Bármennyire is pontosak, néprajzilag hitelesek ezek a leírások, legtöbbször hiányzik a személyesség melege, ami az életrajzokat, élménybeszámolókat elevenebbé teszi.

Az a világ, amelyet a rendelkezésemre álló szövegek reprezentálnak, az emberöltők alatt alig változó *paraszt-Magyarország* egy pontja. Nem csoda hát, ha egyes részletei a Kárpát-medence más tájain is előfordulhattak. E vallomások és adatok lehetőséget kínálnak arra is, hogy egy-egy motívumukhoz hasonló elemeket keressék a magyar irodalom jeleseinak munkáiban.

Vidáné egy nagyapjáról szóló anekdotájának párjára éppen Tamási Áron novellái közt leltem. Margit néni nagyapja ugyanis az 1900-as évek elején vándor batyus paprikaárusként eljutott Pécsre. A szerencse azonban elpártolt mellőle, napokig nem tudott egy deka paprikát sem értékesíteni készletéből. Ekkor a piactéren hirtelen rosszullett színlelt, összeesett. A segítségére siető embereknek elpanaszolta, hogy napok óta éheznek, mert nem tudja eladni az árúját. Erre a jószívű pécsi polgárok egymást túllícitálva pillanatok alatt fölvásárolták összes paprikáját. Tamási Áron 1932-ben írott *Kivilágított fapiac* című novellája hasonló, nyomorúság szülte paraszti ravaszsgot ír le. A novella hőse, a székely Kalandos, hiába viszi a városba szekeren az öl tűzifát, senki nem akarja tőle

megvenni. Erre abból máglyát rak a piac közepén, szalmával körülrakja, a tetejébe áll, s fiával alágyújtat. A hihetetlen látványosságra percekkel belül összefut a piac népe, ám hiába csalogatják Kalandost a máglyáról, ő dacosan ellenáll, sőt ostorával zavarja el a neki segíteni akarókat. Eközben fia körbe-körbe futkos, és kiabálja: *Sül egy ember, sül egy ember!* A lángok közt szinte mártírrá váló székelő pedig patetikusan ezt kiáltja: *Vaj eladom a fát, vaj meghalok.* Mikor azonban egy úr megkérdi tőle: *Négyszáz elég-e?*, Kalandos leugrik, és elveszi tőle a pénzt.

A szegényparaszti ravaszság egy másik tipikus példáját meg Illyés Gyula írta meg a *Puszták népében*. Vagy megtörtént az eset Bátyán is, vagy csak az anekdota jutott el ide, ki tudja. Nekem Matota Péter volt esküdt, jómódú gazda mesélte el. Eszerint a cselédek az intéző szeme láttára több zsák gabonát tudtak a cséplőgéptől észrevétlenül ellopni. A kiindulás és a módszer ugyanaz volt, mint a bátyai anekdotában. Az eset nálunk még az 1800-as években történt, amikor a zsidó birtokos kevesellte a nyomtatás után a magtárba szállított búzát, ezért maga is kiment a szérúre, s fogadott a munkásokkal, hogy ha ő ott van, azok egy szem búzát el nem tudnak lopni. A bő ujjú inges, nagy kalapos nyomtatók meg szeléléskor egymásra dobták a magot, s mikor félredolgukra mentek a közeli kukoricásba, még a bocskoruk is tele volt terménnyel. Estére hat zsák lopott búzával számoltak el. A fogadást tehát megnyerték, a földbirtokos meg a nyomára jutott a furfangos lopásoknak.

A népi elbeszélések bevezető formulájához tartozik a hitelesség bizonyítékaként a forrás megnevezése. Én is eleget teszek ennek a formai követelménynek, amikor előjáróban megmondom, hogy az alábbi történetet olyan embertől hallottam, akinek az volt a meggyőződése, hogy akit az Isten kétkrajcárosnak teremtett, az soha nem szerzi meg a harmadikat. Az adatközlő nem más, mint néhai apósom, Jelensity Mihály négyholdas gazda, akitől a történetet utólag jegyeztem le, mert ő soha nem túrta, hogy szavait azon nyomban írásban vagy magnetofonra rögzítem.

Ez a történet leginkább Móra Ferenc könnyes-humoros tollára kívánczokra. Mégis, amikor először elmondtam ezt egy rádióinterjú alkalmával, falumbeliek megfeddtek érte, minek keltem az ő szegényhírüket efféle kitalált mesékkal. A történet szerint a szállási Kapitány Feri bácsi igen szegény özvegyember volt. Téli időben hol egyik, hol másik szomszédjában hallatszott a malacvisítás, lobbant föl a disznópörzsölés lángja. Gyerekei folyton kérdezték: Édesapám, mikor lesz nálunk is disznótor? Feri bácsi pedig, amikor már nem győzte, gondolt egy nagyot. Egyik hajnalban egy rossz teknőt tett ki udvara közepére, rádobott néhány kéve szárizikét, leszórta szalmával, meggyújtotta. Gyerekek, keljetek föl! Nálunk is van disznótor! – kiáltotta, mire a gyerekek vidáman futottak a tűz köré. A lángok azonban elhamvadtak, csak a parázs meg a hamu maradt. A csodálkozó apróságoknak pedig ezt mondta az apjuk: Úgy látszik, gyerekek, hogy elégett a disznó.

Móricz egyik novellájában írt arról, hogy a módos rokonság megénekelte a szegény rokon kislányt egy-egy ünnepi alkalommal, s ezért még néhány krajcárt is adott neki. A bátyai Engyel Gyuláné hasonló, számára kedves emlékét meséli el a harmincas évek búcsú eseményeiből. Illyés Gyula meg elmondta, hogy a puszták világában a náluk esténként összejövő, harisnyakötéssel foglalkozó asszonyok szórakozására ő, a kisfiú, könyvekből olvasott föl. Bátyán még az 1920-as években is megvolt ez a szokás. A jómódú, de még csak ötéves Hegedűs P. József a katolikus körben a gazdáknak az újságot, a szegény Perity János iskoláskorában a szállások népének téli összejövetelein az Angyal Bandi folytatásos regényeit olvasta föl.

Lehetetlen észre nem vennünk ezekben a jelenségekben a parasztság ízlésváltását, új kulturális igényeinek jelentkezését. Már nem maga akar énekelni, hanem inkább fizet, hogy más nótázásában gyönyörködjék. Már nem a fonók társasjátékait játsszák, hanem

hallgatják a könyv izgalmas történetét. Érdekes lelki folyamat rejtőzködhet emögött. A falu népe lemond kultúra teremtő állapotáról, s kezd ebben is fogyasztóvá válni. Ehhez már *előadóra, sztárra* van szüksége. A közösség még együtt van, de passzivitásra kárhoztatva. Talán itt kereshetjük korunk televíziós elszigetelő bezárkózásának kezdeteit.

A szegény-gazdag ellentét

A szegény-gazdag ellentét létezett, soha nem vezetett azonban osztályharcos indulatokhoz, ám a napszámosok és a béresek néha-néha borsot törtek munkaadóik orra alá. A legerősebb indulatot talán ez a közmondás őrzi: *Lé tartja a bérest, gazdát az átok.* A kalocsai pusztákon szolgáló Decsák József nyilván ott tanulta a két réteg ellentétes érdekeit kifejező rigmust: *Hogy panaszkodik a gazda? Az eső esik, a bérös öszik, az idő halad, a munka marad! Jaj, Istenöm, mi lösz belőlünk?* A béres meg így fohászkodik: *Hetes eső, hármas ünnep, Fehér kinyér puha szalonnával, ez köll a bérösnek!* Persze hogy énekeltek itt is a béres vágyálmokat kifejező napsorolót, méghozzá jellegzetes második fokon végződő kólódallamon: *Bár mindig így vóna, / Hogy vasárnap vóna, / Szegény bérös legénynek, / Jó dóga vóna. / Vasárnap bort inni, / Hétfőn nem dógózni, / Kedden lefeküdni, / Szerdán fölkelni, / Csütörtökön mosódni, / Pénteken öltözni, / Szombaton délután, / Létánia után, / Akkor fogom kérdezőzni, / Mit fogunk dógózni.*

A ravaszkodások a vélt vagy jogos sérelmek megtorlásai voltak. A törvényesen meg nem kapott jogos bér törvénytelen úton történő visszaszerzése. Kiss András például Kiskőrösről került béresnek bátyai gazdákhöz, aztán ittragadt, bátyai lányt vett feleségül, családot alapított, földet is szerzett, igazi bátyai lett. Ő mesélte, hogy béreskorában egyik társa, aki egyébként a gazda szegény rokona volt, igen szeretett volna aludttejet enni, de azt a fukar gazdasszony mindig a kamrába zárta el. Biztatására a kisbéres ellopta a kamra kulcsát, s mikor egyedül maradtak a házban, kinyitották a kamrát, jól belaktak aludttejjel. Ezután néhány köcsögöt fölborítottak, s bezárták oda a macskát. Mikor a gazdasszony észrevette a kárt, iszonyú haragra gerjedt, s elkezdte a macskát söprűvel kergetni, amiben a két béres még segített is neki.

Ugyancsak Decsák Józseftől hallottam a közismert tréfás félreértésen alapuló béresviccet. A béres a kamrában hatalmasat kanyarít le a szalonnából. A gazda látja, hát rászól: *János, inkább kétszer. Mire a béres: Akarok, gazduram, akarok.*

Ki a legszegényebb?

Özvegy Vida Miklósné árva lányként egyik családtól a másikig vándorolt. Általában nem emberbaráti szeretetből fogadták be, hanem azért, mert hasznát vehették a szorgalmas nagylánynak. Sok megpróbáltatásából álljon itt két, életrajzából való részlet.

Na, mentem a harmadik helyre. Ezek gazdagok voltak. Pista bácsinak hívták a gazdát. Nyilván paprikakereskedő és -feldolgozó volt, Szentistvánon pedig malma volt. Őt családjuk volt: két lány és három fiú. Ezek a fiúk olyan rosszak voltak, mindig veszekedtek, loptak, hazudtak, sőt még lövöldöztek is. Az apjuk ugyanis vadász volt, és így volt fegyver a háznál. Nekem nagyon sok dolgom volt. Mindenki nekem parancsolt, mindegyik kihasználta, és ezt nekem nem volt szabad elárulnom. Egyszer azonban, amikor már nem bírtam tovább, megszöktem. Elmentem a Sándor bácsihoz, és ott elpanaszoltam mindent. Akkor azt mondta a Sándor bácsi:

– Jól van kislányom, itt maradsz addig, amíg csak valakinek hiányozni nem fogsz.

Így is volt. Másnap eljött a Pista bácsi értem. Azt mondta:

– Mért mentem el az ő tudta nélkül?

Megmondtam neki, hogy:

– Azért, mert ő keveset van itthon, és ő nem tud semmiről.

Akkor azt mondta, hogy:

– Csak szépen menjek haza, és ha valami probléma lesz, akkor csak szóljak neki, mert én nagyon hiányzok nekik.

A felesége is olyan csendes, beteges asszony volt, csak velem tudtak olyan szépen valamit megbeszélni. Tudtam én már szépen takarítani, ablakot pucolni, követ felmosni, boltba menni bevásárolni, tehenet fejni, kacsákat tömni, és még sok más munkákat is elvégezni. Azt mondta a Pista bácsi, hogy:

– Majd ő vigyázni fog rám, vagyis ellenőrizni fogja, hogy nekem nem kell az ő családtagjait kiszolgáltatni, mert ők már alkalmasak arra, hogy kiszolgálják magukat.

Tizenkét éves korában hét héten keresztül egy aratóbandában dolgozik.

Akkor meg a Sándor bácsi adta elő az ő véleményét, vagyis megtárgyalták a továbbiakat. Mivelhogymeg nem sok a fizetés, amit egy hónapra kapok, a tizenöt pengő, ő úgy gondolta, vagyis megkérte a Pista bácsit, hogy ha tudnának nélkülözni engem aratásidő alatt, ő elvinne engem nagyaratásba, mivel a nővérem már tavaly is volt, most engem is elvinnének magukkal. Ott kevesebb idő alatt sokkal többet tudnék keresni, és utána minden további nélkül maradhatnék náluk.

Megegyeztek tehát, és úgy is lett. Elszegődtem egy kaszás ember után marokszedőnek. Megmondták:

– A fizetés lesz két mázsa búza, vagyis annak az ára és egy pár bocskor.

A búza ára volt negyven pengő. Az aratás helyszíne Tolna megyében a Gerjen faluhoz tartozó Szuprics puszta, aminek a gazdáját Szuprics Vendelnek hívták.

Kimentünk a búzatólálába és kezdődött a kötélcsinálás, ami nekem sehogy sem ment. Akárhogy csavartam össze, csak széjjelment. Sose láttam, sose csináltam azelőtt. Igaz, én voltam a legfiatalabb munkás, mert csak tizenkét és fél éves voltam. Mindennap annyi kötelet kellett csinálni, amennyit terveztek, hogy aznap le kell aratni. Nagy nehezen egy hét is eltelt, mire úgy tudtam kötelet csavarni, mint a többi. Elnézték nekem, sőt segítettek is. Aztán már egészen jól ment. A munka aztán így folytatódott. Minden kaszásnak a kaszájára fel volt szerelve a takaró, ami a levágott búzát szépen állítgatva rakta. A marokszedő a sarlóval pedig annyit szedett fel egyszerre, amennyi a hóna alá fért. Nagyon ügyesen kellett szedni, hogy ne csússzon szét. A bandának a harmadik párja, a marokszedő, kötelet terített, amire a két másik marokszedő egymás után a búzát rárakta. Mert két marokkal kellett, hogy egy kéve legyen, amit a kötélhányónak a párja, vagyis a kaszás összekötözgetett. Így ment sorban a két banda, ami azt jelentette, hogy amerre végigmentünk, utánunk két sor kéve feküdt. Ez nagyon szép látvány volt, csak a munka nagyon nehéz és fárasztó. Főleg nekem, mert én sokat sírtam, és nem is győztem, mint a többiek. Éjjel-nappal arra gondoltam, hogy megszököm. De hová? Ezért nem haragudtak rám, hogy lassabban csináltam. Vigasztaltak és segítettek is, mert mindnyájan idősebbek, tizennyolc-húsz évesek voltak. Sőt még dicsértek és biztattak engem. Így aztán belenyugodtam, és nemsokára jól is ment minden. És ez így ment hét héten keresztül. És csak fehér babon éltünk, húst semmikor sem ettünk. Minden szombaton este hazamentünk, és vasárnap délután jöttünk vissza. Hanem a bocskor, amit kaptam, az nem soká tartott. Egy hét alatt kilyukadt, és attól kezdve mindig csak átszírt a tarló, úgy, hogy annál még jobb volt a mezőtláb. Pedig volt ott szederinda, folyár, mácsonya, ami mindig a lábunkra tekerődött. De este megmostuk, és reggelre meggyógyult. Habár ott nem volt fürdőszoba sem, a folyóvízhez mentünk, amikor este tíz órakor jöttünk haza. A kútnál mosdottunk meg a vályúnál, ki hol tudott, legtöbbször úgyis sötét volt már.

De végre learattuk az árpát, a búzát, a rozsot és a zabot is, és vége lett az aratásnak. Sokáig tartott, nehéz volt, de felejtethetlen maradt számomra. Mégis, mikor megkaptam a béremet, örül-

tem és boldog voltam, hogy először vehettem saját keresetemből szép ünneplő ruhát, alsóneműt és cipőt is.

Kiszabadulás a régi konvenciórendszerből

A régi paraszti közösség a maga primitív szigorúságával s egyensúlyozottságában megkönnyítette az egyén tájékozódását a világ dolgaiban, helyesebben ezt a tájékozódást irányította és vezette – írja Ortutay. A parasztvilág felbomlásával egyre többen próbálkoztak új utak keresésével. Befejezésül egy gazdag- és egy szegényparaszti indíttatású életpályát szeretnék bemutatni. Az közös bennük, hogy mindkettő szereplője már az erőszakos szocialista társadalomátalakítás előtt megtette az első lépéseket, hogy kiszabadulhasson a régi konvenciórendszerből.

Guzsván Mihály terjedelmes írása felfogásában különbözik a többitől. Ő már kissé kívülről és magasabbról látja élete fordulóit, írásának stílusán is meglátszik, hogy sok hivatalos iratot fogalmazott meg. Családtörténetében részletesen leírja a gazdag Guzsván és Matota családok rokonsági rendszerét, amelyek bírókat is adtak a falunak. Bár ő is bátyai parasztyerek volt, ám a leggazdagabb famíliák közé tartozott nagyapja, sőt a fokozatos elszegényedés ellenére még szülei is jómódúak voltak. Amikor azt írja, hogy majorgazda édesapja tanyáján *főúrián éltek*, csak annyit jelent, hogy igényeiket hiánytalanul ki tudták elégíteni a petróleumlámpás világban, de a hatalmas állatállomány rengeteg munkát is adott a család valamennyi tagjának. Azért ő megtehette, hogy vadmadártojás-gyűjteményt állított össze, vércsét és őzikét szelídített, és sokat halászott, hajtóként segített apja vadászatai alkalmával. Talán ő volt az első helyi parasztyerek, aki az elemi után polgáriba járt. Naponta kerékpározott be Kalocsára. Sorsát az jellemezte, hogy mindig tanulással próbálkozott kiemelkedni osztályos társai közül. Leventeoktató volt, futballozott. A katonaság számára is némi kitekintést engedett a tágabb világba, s ezt is kihasználta élelmességével, amikor visszakerült, Bácskában árulhatta batyuzó vándorke-reskedőként jó haszonnal a bátyai paprikát. (Ez a seftelési hajlam más elbeszélésekben is megjelenik. Már az első világháborús bátyai hadifoglyok is ilyenféle módon igyekeztek sanyarú sorsukon enyhíteni.) Az 1944-es községkiürítési parancs kihirdetése után a főjegyző utasítására végigjárta a falut, s megnyugtatta az embereket, hogy ne menjenek sehova. A mezőgazdasági és a különféle közigazgatási gyorstalpaló tanfolyamok végül pedig a közigazgatási technikum lehetővé tette számára, hogy ipari munkás, községközi irnok, majd közigazgatási hivatalnok legyen, s eljusson – igaz, nem Bátyán – a járási VB-titkársáig. Mindeközben volt része a fél országot jellemző bejáró dolgozó életformában, belülről láthatta a mindenható Párt által irányított közigazgatást. Minden állás betöltéséhez a Párt szava volt a döntő. Ebben a világban is igyekezett az úgynevezett *szocialista összeköttetései révén*, gyakran a kiskapuk megtalálásával, segíteni rászoruló embertársain. Az 1956-os forradalom utáni megtorlás légkörére jellemző, hogy a tisztviselőket – mint írja – saját irodájukban verték a pufajkások, s Guzsván Mihálynak is, aki pedig jóformán lojális volt a rendszerhez, nem volt forradalmár, a községháza ablakán kiugorva kellett néhány napra eltűnnie. A szerző életútja különféle állások elfoglalásával és elhagyásával folytatódott. Volt községi VB-titkár, gebines vendéglős, pincér, kórházi gazdasági előadó, műszaki csoportvezető.

Az önéletírás következő részletéből kiderül, hogy bátyai paprikakereskedői ösztöne milyen kapcsolatokat, összeköttetéseket szerzett számára.

Amikor a Megyei Tanácsra kerültem, sok paprikát eladtam az ottani kollégáimnak. Még dr. V. J. volt osztályvezetőnek is, meg a megyei tanácselnöknek is szereztem paprikát. Az autójával

mentünk le Bátyára paprikáért. Most mindez Kunszentmiklóson megismétlődött. Még a járási rendőrkapitánynak is vittem paprikát Bátyáról. Sőt még a Pénzügyminisztériumban is akadt állandó vevőm, dr. T. A. Ennek az ismeretségnek nagy hasznát vettem a későbbiekben. Többek között ilyen ismeretségek révén kapta vissza az államosított lakását Bencze János téeszelnök apósa, Hegedűs József. De az illetéktelési ügyekben is több bátyai ismerősömnek, rokonomnak segítettem összeköttetésem révén.

Perity János néhány holdas szállási szegényparaszt származású ember. Jó eszű gyerek, de nem tanulhat középiskolában. Már tizenhárom éves korában az akadémiai uradalomba jár dolgozni, gőzgéphez kerül fűtőnek, később traktort vezet, cséplő- és erdei munkás. Sok mindennel próbálkozik, hogy boldoguljon. Két hold juttatott földjén gazdálkodik. Volt paprikamolnár, gépkocsivezető, harmadába, negyedébe vállalt földet. Egy darabig ő a bátyai mozis. Amikor községközi kézbesítő, nem vállalja a transzferálási megbízatást. Magnetofonra mondott emlékezéséből lássunk egy jellemző részletet.

1956 után otthon vótam. Vót föld, gazdálkodtam. Nekem lovam soha nem vót, apámnak vót.

1960. október ötödikén megpályáztam az ÁFÉSZ-nál a vendéglőt, a Szarvas-féle ház vót a vendéglő. Mőg is kaptam. Akkor gyűttek ezek az agitátorok. Ott ebédöltek. Nekünk köllött főzni meg mindőn. Agitáltak engőmet is, de hát nem sikerült. Apám is akkor má kezdett egyenesbe jőnni, tanácstag is vót. Új kocsija vót, és jött a téesz, be köllött vinni. Nem tudta elrejteni, mint mások, ahogy csinálták. Én nem is léptem vóna semmi pénzér bele. Én soha nem léptem be se a téeszbe, se a pártba. Agitáltak, agitáltak, annyira agitáltak pedig. Viszont jártam pártiskolát. Mikor a H. Béla itt vót párttitkár, jó haver vót, nem vót nyilván neki kit elküdeni, hát engem agitált meg, hogy valami marxista iskolába vagy mi a kutya f.ába, itt Kalocsára köllött jánni tán hetenként kétszer. Na, hát azt elvögöztem, de se párttag, semmi nem vótam. Nem is annyira akarta, hogy lépjek be a pártba. Vót egy fajszi, az nagyon erőltette, de mondtam neki: Nézze, akármi lesz, én nem lépök be. A H. Bélával lehetett vitatkozni, én mindőnt megmondtam neki. Utána piáztunk vagy kártyáztunk... A másik (párttitkár) az olyan vót, hogy ha az ember egy rossz szót mondott, az betartott míngyá. Ő olyan túlzottan baloldali vót.

Mikor az ÁFÉSZ-nál vótam, nekünk is jánni köllött mindenféle gyűlésekre... Egyszer oszt csak én vótam ott meg a Kleerr Fülöp bácsi, még az előadó se jött. Akkor oszt mondom neki:

– Fülöp bácsi, nekőm ez vót az utolsó, hogy elgyűttem.

Hát nem is mentem többet ilyen értekezletre.

Hatoanba kezdtem a kocsimát, aztán harminc évig kocsimáros vótam.

*

A bátyai paraszti életrajzok dossziéja napról napra növekszik. Lesz-e belőle valaha könyv, nem tudom. Ez az írásom csak azokat a gondolatokat veti föl, amelyek hatásukra bennem felöltöttek. Itt most terjedelmi okokból sok mindenre nem térhettem ki. Csak ízelítőt adtam a háborús élményekből, nem szóltam a hadifogság-történetekről, a *felszabadulás* vagy ötvenhat emlékeiről. Azt sem tudom, hogy érdekel-e még valakit a memoárok, a közelmúltat leleplező írások dömpingjének idején egy idejét múlta életforma dokumentumainak gyűjteménye.

Pedig tanulságos a paraszti gondolkodás szerint értelmezett 20. századi magyar falusi történelem.

(A könyv végül 2005 végén megjelent.)